

MUTABILITEIT EN CONTINUÏTEIT

REDE

UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING
VAN HET AMBT VAN TIJDELIJK BUITEN-
GEWOON HOOGLERAAR IN DE AGRARISCH-
ECONOMISCHE EN -SOCIALE GESCHIEDENIS
AAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL TE
WAGENINGEN OP 16 OCTOBER 1950

DOOR

Dr. B. H. SLICHER VAN BATH

Bij J. B. WOLTERS' UITGEVERSMAATSCHAPPIJ N.V.
GRONINGEN — DJAKARTA — 1950

*Mijne Heren Curatoren,
Dames en Heren Hoogleraren, Lectoren, Docenten,
Wetenschappelijke Medewerkers, Assistenten, Studenten
en Gij allen, die door Uw aanwezigheid blijk hebt willen
geven van Uw belangstelling.*

Dames en Heren,

Onder de indruk van de in de negentiende eeuw op het terrein van de natuurwetenschappen behaalde resultaten hebben de beoefenaren van de geschiedenisphilosophie met graagte gebruik gemaakt van begrippen ontleend aan het natuurwetenschappelijk denken. Zij zagen in de geschiedenis zich processen voltrekken van ontkieming, bloei, rijping, volle wasdom en tenslotte van afsterfing. De ontwikkeling in de historie zou overeenkomstig de voortgang van het leven zelf verlopen zijn.

Terwijl men in de negentiende eeuw nog leefde in een stemming van cultuur-optimisme, in verwachting van een ontwikkeling zonder einde — en zonder horizon — begon in de twintigste eeuw het denkbeeld van ondergang en dood te overheersen. Naar analogie van de ondergang van het Romeinse Rijk voorspelde men een *Untergang des Abendlandes*. De perioden van opkomst, bloei en verval van vele andere beschavingen werden aan de hand van het klassieke voorbeeld gereconstrueerd ¹⁾.

Eerst langzaam is men tot de overtuiging gekomen, dat de historische ontwikkeling niet op zulk een eenvoudige en weinig gecompliceerde wijze heeft plaats gevonden ²⁾. De caesuur tussen Oudheid en Middeleeuwen bijv. is allerminst zo diepgaand geweest als men vroeger heeft verondersteld. In de met geldarmoede kampende laat-Romeinse maatschappij vindt men reeds de voorboden van latere, typisch middeleeuwse verschijnselen als horigheid, leenstelsel en verbrokkeling van de staatsmacht. In het Merovingische Rijk herkent men daarentegen nog allerlei, dat aan het laat-klassieke Rome herinnert ³⁾. Is het Christendom niet juist

door deze geleidelijke overgang behouden? — Waar men vroeger scherpe scheidingen constateerde, blijken, naar de huidige opvattingen, culturen naast en door elkaar bestaan te hebben. In de plaats van de ondergang, het absolute einde, treedt een bont mozaïek van velerlei overgangen, waarvan sommige met schokken zijn gepaard gegaan, welke dan hun weerklink in de berichten van de tijdgenoten vonden, maar waarvan andere onmerkbaar zijn binnengeslopen.

Wat hier in enkele bewoordingen is gezegd over de onjuistheid van de verklaring, welke men gegeven heeft voor het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld van een maatschappij, waaraan men de voltrekking van het biologisch proces van opkomst en ondergang, van geboorte en dood, heeft menen te kunnen onderkennen, dit geldt evenzeer voor vele van de andere minder bekende beschavingen, die men eveneens pleegt te beschouwen als te behoren tot een voltooid verleden.

Bij deze wisseling van beschavingen en bij deze onderlinge verbondenheid kan men bezwaarlijk nog van „voortgang” spreken, als men tenminste in dit begrip voortgang nog een waardeoordeel in de zin van „verbetering” insluit. Bij vergelijking van twee beschavingen kan men alleen concluderen, dat er onderlinge verschillen zijn, doch niet dat de een beter is dan de ander. Wel is er natuurlijk een voortgaan, een verder gaan in tijd.

Tegen de achtergrond van deze gedachten over de ontwikkelingsgang van de geschiedenis mag men zich afvragen, welke meningen de historici koesteren over de ontwikkeling van de landbouw. Het zullen niet de geschiedphilosophen zijn tot wie wij ons voor een antwoord moeten wenden, want zij hebben weinig aandacht getoond voor vraagstukken van agrarisch-historische aard.

Al dadelijk stuit men op een merkwaardige tegenstelling. Terwijl toch tijdens de hausse van het cultuuroptimisme de leus van de nimmer eindigende voortgang opgeld deed, beschrijven ter zelfder tijd de beoefenaren van de rechtsgeschiedenis en de economische geschiedenis de landbouw als een tak van bestaan, waarin gedurende eeuwen geen enkele verandering zou hebben plaats gegrepen. Zij tonen ons het beeld van een versteende Ceres.

Zo meenden bijv. de Duitse rechtshistorici Grimm en Gierke in de oude markerechten en buurwilkeuren het recht van de oud-

Germaanse tijd te hebben teruggevonden 4). Meitzen was overtuigd uit de vormen van de kavels en de nederzettingen de gedachten en doelstellingen van de eerste bewoners in deze nederzettingen te kunnen ontraadselen 5). De Deense archaeoloog Hatt kwam kortgeleden nog met de krasse uitspraak, dat er tussen de akkerbouwloze toestand in de oudere steentijd en de landbouw in de oude ijzertijd een rijker en diepergaande ontwikkeling ligt, dan men voor de lange tijdsruimte kan bewijzen, die de oude ijzertijd van het begin van de negentiende eeuw scheidt 6). De vraag zou kunnen rijzen of het zin heeft om na de ijzertijd dan nog van agrarische *geschiedenis* te spreken. Immers van een statische maatschappij kan men wel een beschrijving geven, doch zij bezit geen geschiedenis meer.

Al moge er in de hier aangehaalde uitingen veel overdrijving schuilen, toch zal het een ieder gemakkelijk vallen om op voorbeelden te wijzen, waar namen van boerderijen, begrenzingen van percelen, gewoonten en gebruiken, en de gehele sociale toestand jarenlang, ja soms zelfs gedurende vele eeuwen, dezelfde zijn gebleven. Het is niet zo buitengewoon merkwaardig, indien boerderijen achthonderd jaar of meer behoord hebben aan dezelfde eigenaar. Vooral kloosters, zoals de abdijen van Elten en Paderborn met hun op de Veluwe gelegen bezittingen, zijn zeer vasthoudend geweest.

Bij een onderzoek naar de sociale en economische toestand van de horige erven in Twente, waarmede ik mij in de afgelopen maanden heb beziggehouden, werd ik zelf herhaaldelijk gefrappeerd door de grote continuïteit van het agrarische leven in deze streek. Bij vergelijking van een rekening, waarin men de toestand omstreeks 1300 vindt afgeschilderd, met een rekening van vijfhonderd jaren later, ziet men, dat niet alleen de namen van de erven dezelfde zijn gebleven, maar dat ook zelfs de op de erven rustende lasten slechts weinig veranderingen hebben ondergaan. Wie in 1300 een mud rogge of gerst, een bedezwijn, een paar koppelhoenders en twintig stuivers bedegeld moest opbrengen, kon in 1800 nog met de levering van dezelfde goederen in natura en hetzelfde bedrag in geld volstaan 7).

Deze schijnbare onveranderlijkheid is echter bedriegelijk, want niet alleen is de verhouding tussen de waarde van het geld en de goederen in de verstreken vijfhonderd jaren volkomen gewijzigd, maar ook zijn andere lasten, zoals de bode- en karrediensten, in zwaar drukkende geldbetalingen omgezet en zijn andere betalingen,

bijv. die voor versterf en erfwinning, in de loop van de achttiende eeuw aanmerkelijk verzwaaard. En is de hofhorigheid zelf niet een vreemd element, dat in het Oosten des lands in de tiende en elfde eeuw is binnengedrongen? 8).

Zo zijn eveneens de markgenootschappen, de organisatie's van de bezitters of de gebruikers van de ongecultiveerde gronden, in historische tijd bij het schaarser worden van deze, voor het boerenbedrijf zo belangrijke gronden, ontstaan 9). Ook hier weer iets nieuws in de schijnbaar onbewogen maatschappij.

Onveranderlijkheid treft men evenmin aan bij de nederzettingen. Stichting van nieuwe dorpen vindt voortdurend plaats, men denke slechts aan de kolonisatie in het vroeger Slavische land ten Oosten van de Elbe, aan de ontginning van onze laag- en hoogveengebieden. Enerzijds het druk bedrijf van het in cultuur brengen van nog maagdelijke grond, anderzijds, in Duitsland vooral, maar thans ook in Frankrijk niet onbekend, het verschijnsel van de *Wüstungen*, waarbij boerderijen, gehuchten en dorpen verlaten werden en zonder nieuwe bewoners bleven.

De grote wijzigingen in de verkaveling worden treffend geïllustreerd door een luchtfoto van Stanton Harcourt in Engeland, waar men duidelijk op dezelfde foto naast elkaar kan onderscheiden de onregelmatige, meest rechthoekige akkers uit de Romeinse tijd, de smalle middeleeuwse akkers en het vrijwel alles overdekkend grootgrondbezit in de vorm van een 17e of 18e eeuwse *enclosure* 10). Hier ziet men dus drie afzonderlijke stelsels, die na elkaar zijn opgetreden. Er zijn ons echter voldoende gegevens bekend, waaruit men mag concluderen, dat binnen een bepaald stelsel, bijv. het middeleeuwse, Engelse *open field-system*, voortdurend wisselingen en vooral steeds voortschrijdende parcelleringen hebben plaats gevonden 11).

In het algemeen ziet men in de landbouw naast elkaar, enerzijds de voortdurende veranderingen, anderzijds een eeuwenlange verstarung. Wordt deze telkens veranderende onbeweeglijkheid niet treffend getypeerd door Tenhaeff's uitdrukking van „stete Unstetigkeit”? Een ontlening aan het dispuut tussen de „Akkerman uit Bohemen” en de dood, door Tenhaeff gebruikt om er het risico van het kerkelijk klein-grondbezit mee weer te geven 12).

Bij al deze standvastige onstandvastigheid gaat er echter één begrip verloren, namelijk, dat van de agrarische revolutie. Voor hen, die de agrarische geschiedenis nog van uit de gezichtshoek van de

eeuwenlange onbewogenheid van het platteland bezagen, waren de in de achttiende eeuw optredende veranderingen een plotseling doorbreken van het rimpelloze vlak. De omkeer, veroorzaakt door de nieuwe wijze van landbouwen, beschouwde men van een zo ingrijpende aard, dat men — in navolging van de in het 18e eeuwse Engeland plaats vindende industriële revolutie — eveneens meende te mogen spreken van een agrarische, hoewel chronologisch de gebeurtenissen in de landbouw geschieden vóór de opkomst van de machinale productiewijze. Beschouwt men de gebeurtenissen van naderbij, dan blijken kenmerkende elementen van een revolutie, namelijk het plotseling onverwachte en het spontane te ontbreken. Immers het kostte heel wat moeite om de boeren van de voordelen van de nieuwe methoden te overtuigen! Bovendien had de landbouw in Engeland in de achttiende eeuw reeds een bewogen geschiedenis achter de rug. Al vroeg had het geld zijn intrede in de Engelse landhuishouding gedaan en door de uitbreiding van de schapenhouderij voor de wolproductie was men er al lang aan gewend om de landbouw op commerciële voet uit te oefenen.

Belangrijker dan het louter vaststellen van veranderingen in de landbouw gedurende de zogenaamde periode van stilstand is de vraag naar de oorzaken van de optredende wijzigingen. Deze zijn vele en het is mij dan ook niet mogelijk ze alle uitvoerig te bespreken.

Veranderingen kunnen het gevolg zijn geweest van het in gebruik komen van nieuwe, nog onbekende gewassen, zoals de haver omstreeks 400 v. Chr., de rogge bij het begin van onze jaartelling en de aardappel vele eeuwen later. Anderzijds is de verbouw van vele andere vroegere cultuurplanten thans niet of vrijwel niet meer in zwang, bijv. de duizendknoop, gebruikt voor pap of het maken van brandewijn, de spiesbladmelde en het dederzaad, twee planten, waarvan de zaden wegens hun vetgehalte aan het brood werden toegevoegd, en verfpanten als wede en meekrap¹³⁾. Door veranderingen in het klimaat worden thans bij Stockholm geen druiven meer gekweekt en de wijnbouw in Groningen is verdwenen¹⁴⁾.

Nieuwe landbouwmethoden, op grond van een groter kennis van de landbouw, voerden tot een verhoogde productie. Wellicht komen hierbij het drieslagstelsel uit de Middeleeuwen en de in de 17de en 18e eeuw ontdekte systemen van vruchtwisseling het eerst in de gedachten. De vernieuwingen zijn niet overal gelijktijdig en met

even groot enthousiasme door de boeren aanvaard. Het kon soms lang duren, alvorens een nieuwe methode was doorgedrongen. Zo viel mij bij de bestudering van de Twentse rekeningen op, dat vóór 1300 rogge verreweg de belangrijkste graansoort was, terwijl daarentegen in de veertiende eeuw de gerst naar voren komt. De hoeveelheden te leveren rogge en gerst zijn dan ongeveer gelijk en men krijgt de indruk dat dan eerst in Twente het drieslagstelsel de overwinning heeft behaald ¹⁵).

Verbeteringen in de landbouwwerktuigen hebben hun invloed doen gelden. Enkele archaeologen menen de verschillende akkervormen in de praehistorische tijd met bepaalde soorten van ploegen in verband te kunnen brengen ¹⁶). Hatt ontkent dit echter in zijn laatste boek ten stelligste ¹⁷).

Een belangrijke uitvinding was ook de verbeterde bespanning van de paarden na de tiende eeuw, waardoor deze met meer profijt als trekdieren konden worden gebruikt ¹⁸).

Vóór de moderne mechanisatie was de mens zelf de voornaamste arbeidskracht in het boerenbedrijf en dientengevolge was het aantal arbeidskrachten, waarover men kon beschikken, van essentiële betekenis. Immers vermeerdering van het aantal werkkrachten leidde tot vergroting van productie. Hoe moest men zich van die krachten verzekeren? Met deze vraag betreft men het zo moeilijke terrein van de sociale verhoudingen. Een enkel voorbeeld moge illustreren, dat bij de verklaring van de sociale verschijnselen de grootst mogelijke behoedzaamheid betracht dient te worden. Van sociologische zijde heeft men enige decennia geleden gemeend verband te kunnen leggen tussen het aantal benodigde arbeidskrachten en de slavernij. De onvrijheid — slaaf'en horige werden in deze studie ten onrechte over dezelfde kam geschoren — zou vooral voorkomen in gebieden, waar gebrek aan arbeidskrachten bestond, en waar vrij land, d.w.z. onbebouwd, doch wel ontginbaar land, in grote mate voorradig was. Het historisch materiaal, waarop deze stelling gedeeltelijk is gebaseerd, is echter onjuist geïnterpreteerd en berust op de kennis geput uit enige handboeken, die thans geheel verouderd zijn. ¹⁹) Deze hypothese geeft ook geen oplossing voor het probleem, waarom in Engeland de hofhorigheid zich juist na de Normandische verovering in haar volledige vorm heeft ontwikkeld ²⁰). In bevolkingsaantal noch in het areaal van ontginbaar land was veel verandering gekomen; veel belangrijker lijkt het mij, dat het ruilmiddel zoveel schaarser was geworden. De stelling is

ook niet toepasselijk op de toestanden in Engeland in de dertiende eeuw, toen de bevolking snel groeide en de lasten van de horigen niet verlicht, doch juist verzwaard werden ²¹). Evenmin wordt de toeneming van de onvrijheid in het Oostduitse gebied verklaard, nadat het eigenlijke kolonisatiewerk in betrekkelijk grote vrijheid was verricht. In volkomen tegenspraak staat deze theorie met die van Turner, volgens welke de Amerikaanse democratie ontstaan zou zijn aan de rand van het oerwoud, de *frontier*, d.w.z. het gebied, waar het tekort aan arbeidskrachten het nijpendst en de oppervlakte ontginbaar land het grootst was ²²). Vele Amerikanen, die in de boerenstand de belangrijkste steunpilaar van het democratisch stelsel zien, menen, dat na het verdwijnen van de *frontier* de democratie juist in gevaar is geraakt ²³).

Naast veranderingen in de voortbrenging van agrarische producten kunnen er wijzigingen in de consumptie zijn opgetreden. Op dit gebied moet echter nog veel worden onderzocht, voorzover het materiaal althans nog beschikbaar is. Bevolkingsvermeerdering en vermindering moeten invloedrijke factoren zijn geweest. Het is echter onbekend bijv. in hoeverre de tengevolge van de Zwarte Dood verminderde productie gelijke tred heeft gehouden met een vermindering van de consumptie.

De behoeften kunnen gewijzigd zijn, bijv. door veranderingen in de voeding: de overgang van roggebrood naar wittebrood, het in gebruik komen van de aardappel, thans door de grote consumptie van groenten en fruit waar tegenover een vermindering van het vleesgebruik staat. In de Verenigde Staten had de vermindering van het aantal paarden door de opkomst van het autoverkeer en door het gebruik van tractoren in het landbouwbedrijf tot gevolg, dat een groot areaal akkerland beschikbaar is gekomen voor het telen van andere gewassen ²⁴).

Met enige voorbeelden uit de moderne tijd moet ik hier volstaan, daar ik niet beschik over die uit een vroegere periode.

Eén van de belangrijkste gebeurtenissen in de agrarische geschiedenis is wel de doorbreking van *die* productiewijze, waarbij vrijwel uitsluitend in de behoeften van het eigen gezin werd voorzien. Stedelijke markten ontstonden, later uitgebreid tot een regionaal,

nationaal of internationaal afzetgebied. Het is het einde van de zogenaamde *geschlossene Hauswirtschaft*, een term welke ik met enige schroom gebruik, daar men ook hier geen scherpe scheidingen kan trekken tussen de perioden, waarin de *Hauswirtschaft*, de *Stadtwirtschaft* en de *Volkswirtschaft* heersten. Ook deze vormen komen naast en door elkaar voor.

Vaak is de overgang naar de productie voor de markt gepaard gegaan met specialisatie: de uitoefening van een bepaalde tak van het bedrijf of de cultuur van een bepaald gewas. De houding van de boer tegenover zijn bedrijf wordt dan anders, het streven naar winst komt op de voorgrond, het landbouwbedrijf wordt gecommmercialiseerd. Regionaal zijn er grote verschillen in de tijd, waarin dit geschiedde. Van oudsher waren de Noordelijke kuststreken van ons land vermaard door hun schapenhouderij en de rundveeteelt. In Twente merkt men in de achttiende eeuw nog uiterst weinig van specialisatie. Op de domeinerven kostte het grote moeite om boven de opbrengsten, nodig voor eigen gebruik, de verschuldigde mudden gerst en rogge op te brengen, welke, na inning, door de landrentmeester op de Deventer markt werden verkocht.

Nauw in verband met de commercialisatie staat de steeds belangrijker rol, welke het geld als ruilmiddel is gaan spelen. Ook hier weer grote verschillen in plaats en in tijd. Specialisatie gaat steeds gepaard met een vergroting van de geldomzet. Bij een andere gelegenheid heb ik aangetoond, dat de veeboeren in de Noordelijke kuststreken in de vroege Middeleeuwen over een grote geldrijkdom beschikten²⁵). Tot staving van het verband, dat ik toen tussen deze vorm van specialisatie en de geldrijkdom heb gelegd, kan ik thans nog wijzen op een zelfde verschijnsel in de Verenigde Staten. Ook daar is de rijkdom aan geld in de veeteeltgebieden groot, zodat men onder de verschillende soorten van pachtverhoudingen de geldpacht juist in die streken vindt, waar de veeteelt wordt bedreven²⁶).

Tegenover de rijkdom aan geld in Groningen staat de armoede in Twente. Aan het begin van de achttiende eeuw moesten hier bedragen van vijf gulden nog in twee termijnen worden betaald, omdat men niet over de middelen beschikte om ze in eens te voldoen. In de loop van de achttiende eeuw kwam hierin enige verbetering. De toenemende geldhuishouding is één van de voornaamste oorzaken van de moeilijkheden, waarmede de Twentse horigen in de achttiende eeuw te kampen krijgen. In een bezwaarschrift aan de over-

heid klagen zij „bij dese conjuncture van tijt seer geldeloos synde niet behooren tot de redemptie met gelt geconstringeert te worden” 27).

In het algemeen zal het belangwekkend zijn te onderzoeken of de moeilijkheden van de boeren vaak niet het gevolg zijn van verhogingen van belastingen, die in geld betaald moeten worden of van omzettingen van leveringen in natura in geldbetalingen²⁸). Misschien is het wel zo, dat dikwijls het doordringen van de geldeconomie met de daaraan verbonden moeilijkheden aan de nieuwe landbouw-methode is voorafgegaan.

De overgang van *Naturalwirtschaft* naar *Geldwirtschaft* vond niet overal gelijktijdig plaats en evenmin heeft men hier met een rechtlijnige ontwikkeling te maken. Door verschillende onderzoekers, o.a. Dopsch en Postan, is dit duidelijk aangetoond²⁹). Gezien het gebrekkige muntwezen in de Middeleeuwen en de kwade praktijken, zoals muntverslechtering, waaraan de vorsten zich schuldig maakten — overigens niet alleen een middeleeuws euvel — zal menig grondbezitter de leveringen in natura hebben doen verkiezen boven de weinig waardevaste geldbetalingen.

Indien men in Twente bij de horige ervan alleen op de pachtbetalingen let, dus de bode- en karrediensten en de bij overlijden en huwelijk verschuldigde lasten buiten beschouwing laat, komt men tot het resultaat, dat in de veertiende eeuw de verhouding tussen betalingen in geld en de waarde van de in natura geleverde goederen 26 % tegen 74 % bedroeg³⁰). In de vijftiende eeuw waren de percentages resp. 29 % tegen 71 %. Door de waardevermindering van het geld was het percentage van de geldbetalingen in de achttiende eeuw teruggelopen tot 6 %, dat van de waarde van de goederen in natura gestegen tot 94 %. Eerst in de tweede helft van de zeventiende eeuw begonnen de Staten van Overijssel de bode- en karrediensten in geldbetalingen om te zetten; hierop kwamen de zo juist geciteerde klachten los. Van de vijftiende tot de zeventiende eeuw heeft dus de *Naturalwirtschaft* het verloren terrein heroverd, een teruggang welke in tegenspraak is met de ontwikkeling, zoals men die wellicht verwacht zou hebben.

Hetzelfde heeft men geconstateerd in de dertiende eeuw in Engeland. Het is een tijd van toenemende welvaart, een groeiende bevolking, het geld neemt een steeds grotere plaats in, daarnaast echter een verzwaring van de diensten en verplichtingen van de horigen. Niet in de afgelegen streken, maar juist in de nabijheid van

de grote steden. Vooral de kloosters geven bij deze verscherping de toon aan; zij leggen registers aan, waarin hun rechten en hun inkomsten worden opgetekend, het beheer wordt zo zorgvuldig mogelijk gevoerd³¹). Het streven naar de verhoging van de inkomsten treedt zo duidelijk aan de dag, dat men hier zou kunnen spreken van een prae-kapitalistische geest, welke zich merkwaardiger wijze uitte in een teruggang tot de *Naturalwirtschaft*.

In Noord-Italië ontmoet men in de vijftiende eeuw eveneens een sterke kapitalistische geestesgesteldheid. Dit is zeer begrijpelijk, omdat de kooplieden-geslachten uit de steden de vroeger in handel en zeevaart verworven rijkdommen belegden in grote landgoederen en deze als winstobjecten exploiteerden³²).

De kapitalistische geest, welke uit dit streven naar winst spreekt, is slechts één van de facetten van de menselijke geest in het algemeen. Overal echter, bij alle activiteit en bij alle veranderingen in de landbouw, in de keuze van de gewassen, in de toegepaste landbouwmethode, in de landbouwtechniek, in de commercialisatie en in de exploitatie is de mens de drijfkracht door wie en voor wie alles geschiedt.

Moet men dan de landbouwgeschiedenis beschouwen als het verhaal van de zegetocht van de menselijke geest? Misschien is dit een opvatting, die hier in de burcht van de landbouwwetenschap weerklank zou vinden, waar men met een grote liefde en eerbied voor het levende werkt en waar men met onuitputtelijk geduld tracht te kweken en te veredelen. Tegenover een dergelijke verheerlijking sta ik enigszins huiverig bij de overweging, dat dezelfde menselijke geest zich met even veel ijver en geduld toelegt op vernietiging van het leven. Met bezorgdheid kan men zich afvragen of de wentelgang der wetenschap ons alleen slechts voert naar de vallei des doods.

Er is geconstateerd, dat iedere crisis een crisis van de menselijke geest is en dat de voortgang van de maatschappij schoksgewijze geschiedt³³). De mens vindt juist in tijden van bewogenheid de kracht om de problemen hem door natuur, techniek en economie gesteld, te overwinnen. Een crisisloze maatschappij is een stilstaande.

Oorlog is één van de heftigste en krampachtigste vormen, waarin een crisis zich openbaart. Hoe afschuwelijk het ook klinken moge, men moet toch constateren, dat oorlog een zeer belangrijke factor in de voortgang — de term vooruitgang vermijd ik hier met opzet — van de menselijke maatschappij is geweest. De industriële revolutie met de daaraan verbonden mechanisatie, standarisering en productie

van het uniforme massa-artikel staat in nauw verband met de oorlogsbehoeften. Bij de steeds omvangrijker wordende legers moet men over velerlei producten in grote hoeveelheden beschikken. Het oorlogsbedrijf zelf heeft een industrialisatie-proces doorlopen ³⁴⁾.

De oorlog is ook een factor in de ontwikkeling van de landbouw geweest. Door de commercialisatie van de landbouw werd het voor de oorlogvoerenden mogelijk voorraden aan te leggen om de strijd langer voort te zetten. Eén van de weinige strijdmiddelen hier-tegen was de blokkade. In de middeleeuwse krijgsbedrijven kende men het beleg van een kasteel of van een stad, waarmee men trachtte door uithongering de tegenpartij tot overgave te dwingen. In de tijd van oorlogen van staat tegen staat of tussen groepen van staten gaat men er toe over de aanvoer van levensmiddelen uit het buitenland af te snijden. De geblokkeerde tracht zijnerzijds met behulp van de landbouwwetenschap de ontbeerde producten te vervangen. Men herinnere zich slechts de beetwortel- en cichorei-cultuur tijdens de Napoleontische oorlogen. Een ander voorbeeld is het op grote schaal in gebruik komen van de gemechaniseerde landbouwwerktuigen tijdens de Amerikaanse burgeroorlog, toen men in het Noorden met een groot gebrek aan arbeidskrachten te kampen had ³⁵⁾. In de eerste wereldoorlog zag men opnieuw een verdere voortschrijding van de toepassing van de landbouwtechniek. Men overdrijve de betekenis van de gesel der mensheid niet, maar hij diende toch genoemd te worden onder de vele factoren, die van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van de landbouw.

Leven en dood staan in nauwe binding tot elkander. Bij het intensiever worden van het leven, gaat ook de dodendans sneller en bij het hardnekkiger streven om het leven te behouden neemt de dood catastrofaler vormen aan. Gij weet van de nauwe ver- vlechting tussen beiden; gij weet, dat het afgestorven product dient om het levende wezen te voeden, dat in zich reeds zijn bestemming draagt. De historicus, die men uit hoofde van zijn beroep wel eens een levende bij de doden heeft genoemd ³⁶⁾ kan op deze weg en in deze geest de landbouwkundige ontmoeten.

Mijne Heren Curatoren.

Door mij aan Hare Majesteit de Koningin voor te dragen voor

een benoeming tot tijdelijk buitengewoon hoogleraar hebt gij een groot vertrouwen in mij gesteld. Gaarne geef ik U de verzekering, dat ik zal trachten de aan mij opgedragen taak naar mijn vermogen zo goed mogelijk te vervullen.

Ik acht het een bijzonder voorrecht om de leerstoel in de agrarisch-economische en -sociale geschiedenis, een novum in den lande, te mogen vervullen. Mede hierdoor zal het wellicht mogelijk zijn om de achterstand op het gebied van de beoefening van de agrarische geschiedenis, welke Nederland ten opzichte van het buitenland heeft, te verkleinen. Ik vertrouw op Uw volle medewerking om mij de outillage en werkruimte te verschaffen, waardoor de studenten eerst volledig profijt van het onderwijs kunnen trekken.

Dames en Heren Hoogleraren, Lectoren en Docenten.

Met enigen Uwer heb ik reeds kennis mogen maken en gij zijt mij daarbij met grote welwillendheid tegemoet getreden. Ik zal het bijzonder op prijs stellen om ook van hen, voor wie ik tot nu nog een vreemde ben, dezelfde vriendelijkheid te mogen ondervinden. Ten zeerste betreur ik het, dat door mijn werkzaamheden elders, het contact tussen U en mij niet zo regelmatig kan zijn, als ik dit mijnerzijds gaarne zou wensen.

Sommige van U hebben door de vervulling van bestuursfunctiën en door hun publicatiën getoond een diepgaande belangstelling te hebben voor de geschiedenis van de landbouw. Ik ben er van overtuigd nog veel van Uw kennis en ervaring te kunnen leren.

Mijne Heren Curatoren van de Rijksuniversiteit te Groningen.

Gij hebt mij toestemming gegeven om naast mijn werkkring aan Uw Rijksuniversiteit deze tijdelijke functie te aanvaarden. Ik dank U hiervoor, want gij hebt mij daardoor de mogelijkheid geschapen de problemen van de agrarische geschiedenis niet alleen van de historische, maar ook van de landbouwkundige zijde te leren benaderen.

Dames en Heren Studenten.

Gedurende bijna een volledige cursus heb ik college gegeven, maanden, waarin een zeer levend contact is gegroeid. Door Uw vragen en door de discussiën, welke daaruit soms voortvloeiden, hebt gij van Uw grote interesse in de agrarische geschiedenis doen blijken. Ik ben U daar dankbaar voor, want ik wil U niet verhelten, dat daardoor ook mijn kennis is verrijkt. De ideale landbouwhistoricus, zowel geschoold in de geschiedenis als in de landbouwwetenschap, moet nog worden gevormd. Tot zo lang zal de beoefening van de agrarische geschiedenis door samenwerking moeten geschieden, waarbij enerzijds de onderzoeker van het verleden zijn kennis toetst aan de praktijk van de landbouw en anderzijds de practicus de vorming verwerft om de bronnen van het verleden te ontcijferen en te begrijpen.

De tijden van veranderende onveranderlijkheid in de landbouw zijn voor goed voorbij. Veel van het oude in de plattelands-samenleving is verdwenen en voor zover dit nog niet het geval is, zult gij er een werkzaam aandeel in hebben de oude toestanden te doen verdwijnen. Naar mijn overtuiging zal Uw werk eerst volledig vruchtdragend worden, wanneer gij naast Uw kennis van het heden het inzicht in het verleden niet ontbeert. Het heden is immers slechts een fase in de voortgang van het verleden naar de toekomst. Moge het U gegeven zijn voor de toekomst van de Nederlandse landbouw zegenrijk werk te verrichten zonder daarbij zijn verleden voorbij te zien.

Ik dank U voor Uw aandacht.

AANTEKENINGEN.

1. O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, 2 Bde, 1920—1922; A. J. Toynbee, *A study of history*, 6 vols., 1933—1939, abridgement by D. C. Somervell, 1947.

2. R. G. Collingwood, *The idea of history*, 1946, 225 ss.; B. Croce, *Die Geschichte als Gedanke und als Tat*, 1944, 434 f.

3. O.a. A. Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, 2 Tle, 2. Aufl., 1923—1924; F. Lot, *La fin du monde antique et le début du moyen âge*, 1927; H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, 1937. Uit de vele, nog steeds toenemende literatuur, ontstaan na het werk van Pirenne, blijkt ten duidelijkste, dat van een scherpe scheiding geen sprake is, ook al zou men in plaats van de vroegere gebruikelijke vierde of vijfde eeuw de voorkeur willen geven aan de derde, achtste of negende eeuw. Zelfs de overgangen kan men steeds moeilijker definiëren.

4. J. Grimm, *Weisthümer*, IV (1863) S. VI; O. Gierke, *Das deutsche Genossenschaftsrecht*, II (1873) 20—21.

5. A. Meitzen, *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*, I (1895) 28.

6. G. Hatt, *Landbrug i Danmarks oldtid*, 1937, 35.

7. Binnen enige tijd te publiceren studie over *Overijssel in de achttiende eeuw*.

Het manuaal van de rentmeester van Twente van 1385 is een copie van een origineel uit het begin van de veertiende eeuw, of misschien zelfs nog ouder. Het manuaal is gedrukt in S. Muller Fzn., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325—1336*, dl. II (1891), Werken Historisch Genootschap, nieuwe serie no. 54, blz. 582—661; over de datering zie de Inleiding, p. CXXII. Een rekening van 1493/94 is gedrukt in K. Heeringa, *Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1378—1573*, dl. I, 2e st. (1926), Werken Historisch Genootschap, derde serie no. 50, blz. 418—490. De rekeningen van de 18e eeuw bevinden zich in het Rijksarchief in Overijssel, Statenarchief, nos. 1494—1520.

8. B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de Middeleeuwen*, I (1945), hoofdstuk V, Het grondbezit.

9. Id., hoofdstuk IV, De mark.

10. Gepubliceerd in *Guide to an exhibition of air-photographs of archaeological sites, Ashmolean museum Oxford*, 1948, pl. X.

11. W. Hudson, *Traces of primitive agricultural organisation as suggested by a survey of the manor of Martham, Norfolk*, in *Transactions of the royal historical society*, 4th series, vol. I (1918) 29—31, 45 s.; D. C. Douglas, *The social structure of medieval East Anglia*, Oxford studies in social and legal history, vol. IX, 1927, 62 s. Een sterke parcellering in de dertiende eeuw in België blijkt uit P. Bonenfant, *La notice de donation du domaine de Leeuw à l'église de Cologne et le problème de la colonisation saxonne en Brabant*, in *Revue belge de philologie et d'histoire*, 14 (1935) 775—810.

12. N. B. Tenhaeff, *Het risico van kerkelijk klein-grondbezit in de late mid-*

deleeeuwen, in diens *Verspreide Geschriften*, I (1949) 189—216. Tegen de theorie van de onveranderlijkheid van de agrarische toestanden eveneens M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 1931, p. XII—XIV; A. E. Levett, *Studies in manorial history*, 1938, 42. — Zie ook S. L. Thrupp, *The problem of conservatism in fifteenth century England*, in *Speculum*, XVIII (1943) 363—368.

13. G. Hatt, *Landbrug i Danmarks oldtid*, 1937.

14. Over de in Södermanland gevonden druivenpitten, afkomstig uit de jonge steentijd, zie Hatt, a. w. — Over de wijnleveringen in Groningen, welke wellicht op wijnbouw wijzen, zie *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, I (1920) no. 193. Wijn moet ook geleverd worden in Reide (bij Delfzijl), *Pewsum* (bij Emden), Winsum en Garnwerd, R. Köttschke, *Die Urbare der Abtei Werden*, I (1906) 114, 238—239. Foutief is Eekwerd of Eext, vermeld in *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, I (1896) no. 10, als verklaring voor de plaatsnaam Ekutha; dit is Ichten in de nabijheid van Werden.

15. Met uitzondering van de bezittingen van het Domkapittel in Zeddam speelde de gerst vóór 1200 in Oostelijk Nederland een zeer geringe rol vergeleken bij de rogge. Enig vergelijkingsmateriaal kan men vinden in bijlage 22, in *Mensch en land in de Middeleeuwen*, dl. I, blz. 300—301. Het klooster te Werden ontving in de tiende eeuw ca. 447 modii rogge en 28 modii gerst; in de twaalfde eeuw was de rogge ongeveer gelijk gebleven, de levering in gerst was geheel verdwenen. Bij vergelijking van de bisschoppelijke horige goederen — dus zonder de garfgoederen en de alleen met een uitgang belaste goederen — blijkt, dat in de veertiende eeuw door 152 erven o.a. moet worden opgebracht 821 schepels kleine maat en 313 schepels Deventer maat rogge tegen 696 schepels kleine maat en 194 schepels Deventer maat gerst; omgerekend in Deventer maat bedragen deze hoeveelheden bijna 740 schepels rogge tegen bijna 554 schepels gerst; in de 15e eeuw is dit 801¼ schepels rogge tegen 559½ schepels gerst; in de 18e eeuw 797⅞ schepels rogge tegen 546½ schepels gerst. Men ziet hieruit tevens de geringe wijzigingen in de leveringen.

16. E. C. Curwen, *Plough and pasture*, 1946.

17. G. Hatt, *Oldtidsagre*, Det kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Arkæologisk-Kunsthistoriske Skrifter, Bind II, nr. 1, 1949.

18. C. Parain, *The evolution of agricultural technique*, in J. H. Clapham and E. Power, *The Cambridge economic history*, vol. I, *The agrarian life of the Middle Ages*, 1942, 134; R. Grand et R. Delatouche, *L'agriculture au Moyen Age*, 1950, 444 suiv. In beide werken wordt verwezen naar Lefebvre des Noëttes, *L'attelage et le cheval de selle à travers les âges*, 1931, 2 vols.

19. H. J. Nieboer, *Slavery as an industrial system*, 1900.

20. F. M. Stenton, *Anglo-Saxon England*, 1943, 507—508.

21. G. M. Trevelyan, *English social history*, sec. ed., 1946, 118; R. H. Hilton, *Peasant movements in England before 1381*, in *The Economic History Review*, sec. ser., vol. II (1949) 122 s.

22. F. J. Turner, *The frontier in American history*, 1920, 1—38; tegen Turner o.a. C. J. H. Hayes, *The American frontier — Frontier of what?*, in *The American historical Review*, 51 (1945/46) 199—216; H. Heaton, *Other Wests than ours*, in *The Journal of economic history*, suppl. VI (1946) 50—62.

23. A. W. Griswold, *Farming and democracy*, 1948. — Zie ook C. J. Friedrich, *The peasant as evil genius of dictatorship*, in *The Yale Review*, new series, vol. 26 (1937) 724—740, waarin de boerenstand in het algemeen als een gevaar voor de democratie wordt geschilderd.

24. *Farmers in a changing world*, *The Yearbook of agriculture*, 1940, 355; Ch. W. Wright, *Economic history of the United States*, sec. ed., 1949, 534 s.

25. B. H. Slicher van Bath, *Boerenvrijheid*, 1948; id., *Problemen rond de Friese middeleeuwse geschiedenis*, in *Herschreven Historie*, 1949, 259—280.
26. C. T. Schmidt, *American farmers in the world crisis*, 1941, 15; J. Schafer, *The social history of American agriculture*, 1936, 133.
27. Rijksarchief in Overijssel, Statenarchief no. 1528. De geldarmoede in Twente in het begin van de negentiende eeuw geïllustreerd door de mededeling in Z. W. Sneller, *De Twentsche weefnijverheid omstreeks het jaar 1800*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 41 (1926) 395 noot 1; over de in Diepenheim, Goor en Delden heersende armoede, ald., blz. 416.
28. R. Maspétiol, *L'ordre éternel des champs*, 1946.
29. A. Dopsch, *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, 1930; id., *Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit*, 1939, 123—137; M. Postan, *The chronology of labour services*, in *Transactions of the Royal Historical Society*, fourth series, vol. XX (1937) 169—193; id., *The rise of a money economy*, in *The Economic History Review*, vol. XIV (1944) 123—134. F. Ganshof, *Medieval agrarian society in its prime, France, The Low Countries and Western Germany*, in J. H. Clapham and E. Power, a. w. (noot 18), 311; R. Grand et R. Delatouche, a. w. (noot 18), 121—122.
30. L. Genicot, *L'économie rurale Namuroise au Bas Moyen Age. (1199—1429)*, 1943, 274 note, de ontvangsten van de grafelijke domeinen in Namen bedroegen volgens de rekening van 1356/57 aan goederen in natura ter waarde van 7.315 livres, in geld 14.188 livres, d.w.z. ca. 34 %—66 %; een aanmerkelijk verschil met Twente, waar de verhouding in de veertiende eeuw 74 %—26 % was! — Genicot constateert (p. 265) op het platteland van Namen in de dertiende eeuw eveneens een teruggang van de betalingen in geld, terwijl die in natura vermeerderden.
31. Behalve de in noot 29 genoemde artikelen van Postan, ook Hilton, a.w., zie noot 21.
32. C. M. Cipolla, *The trends in Italian economic history in the later Middle Ages*, in *The Economic History Review*, sec. ser., vol. II (1949) 181—184.
33. Ch. Morazé, *Trois essais sur histoire et culture*, 1948, 20.
34. J. U. Nef, *La route de la guerre totale*, 1949.
35. Ch. W. Wright, a.w. (noot 24), 439; over het grote gebrek aan arbeidskrachten in het Westen tijdens de burgeroorlog, waardoor de mechanisatie bevorderd werd, F. A. Shannon, *The Farmer's last frontier*, 1945, 126.
36. D. Th. Enklaar, *Levende bij de doden*, 1941.